

บทที่ 1

บทนำ

วิถีชีวิตของชุมชนในชาติพันธุ์ต่างๆ ที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่สูงส่วนใหญ่พึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิต ซึ่งแสดงออกถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ได้รับการถ่ายทอดสืบต่อกันมาเป็นเวลายาวนาน แต่ปัจจุบันวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนบนพื้นที่สูงส่วนใหญ่เปลี่ยนแปลงจากสังคมพื้นบ้านเป็นสังคมเมืองมากขึ้น มีการพึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติน้อยลง ส่งผลให้ข้อมูลทางด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นเริ่มสูญหาย ประกอบกับการแผ้วถางป่า เพื่อใช้เป็นพื้นที่ทำกินและที่อยู่อาศัย ซึ่งเป็นการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติโดยขาดความรู้ เป็นเหตุให้พันธุ์กรรมพืชที่เป็นประโยชน์ในอดีตบางประเภท สูญหายหรือใกล้จะสูญหาย ส่งผลให้ความอุดมสมบูรณ์ของป่าที่ใช้เป็นแหล่งอาหาร ยา สมุนไพร และพลังงานของชุมชนลดลง สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง ตระหนักถึงความสำคัญดังกล่าว จึงดำเนินการโครงการวิจัยฟื้นฟูแหล่งอาหาร (Food bank) และความหลากหลายทางชีวภาพบนพื้นที่สูงต่อเนื่องมาตั้งแต่ปี 2550 โดยเน้นกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการร่วมกับชุมชนในพื้นที่โครงการขยายผลโครงการหลวงและพื้นที่โครงการรักษาน้ำเพื่อพระแม่ของแผ่นดิน 58 ชุมชน (8 ชนเผ่า) ใน 7 จังหวัด ได้แก่ เชียงใหม่ เชียงราย น่าน แม่ฮ่องสอน อุตรดิตถ์ พิษณุโลก ตาก และ กาญจนบุรี โดยมุ่งเน้นฟื้นฟูพืชอาหาร สมุนไพร และพลังงานในท้องถิ่น ทั้งที่สูญหาย ใกล้สูญหาย หรือยังมีอยู่ให้กลับคืนสู่ธรรมชาติ เพื่อเป็นแหล่งอาหารของชุมชน ภายใต้หลักการของโครงการธนาคารอาหารชุมชนตามพระราชดำริ (Food Bank) ตลอดจนการพัฒนาต่อยอดองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน และสามารถพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้ได้

การดำเนินงานที่ผ่านมาได้มีการรวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการใช้ประโยชน์จากป่า เพื่อฟื้นฟูพืชอาหาร พืชสมุนไพร และพืชพลังงานในท้องถิ่น ทั้งที่สูญหายและใกล้สูญหาย หรือยังมีอยู่ให้กลับคืนสู่ธรรมชาติ เพื่อเป็นแหล่งอาหารของชุมชน ผลการดำเนินงานสรุปได้ดังนี้

1) รวบรวมข้อมูลความหลากหลายและการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นบนพื้นที่สูง ใน 58 ชุมชน 8 ชนเผ่า (พื้นเมือง กะเหรี่ยง ม้ง เย้า อาข่า ปะหล่อง ไทยใหญ่ และลั้วะ) ได้เป็น 5 กลุ่ม รวม 1,262 ชนิด ประกอบด้วย พืชอาหาร 680 ชนิด สมุนไพร 669 ชนิด พืชให้สีย้อมธรรมชาติ 36 ชนิด พืชพืช 48 ชนิด พืชพลังงานและใช้สอยอื่น ๆ 415 ชนิด)

2) รวบรวมข้อมูลผู้รู้หรือปราชญ์ชุมชน สำหรับจัดทำทำเนียบผู้รู้ จำนวน 145 คน ประกอบด้วย ผู้รู้ด้านสมุนไพร/หมอยา 52 คน ด้านอาหารป่า/พรวนป่า 38 คน ด้านหัตถกรรม 28 คน และด้านอื่น ๆ 27 คน

3) รวบรวมและเพาะขยายพันธุ์พืชท้องถิ่นร่วมกับชุมชน 41 ชุมชน จำนวน 890 ชนิด 103,665 ต้น ในจำนวนนี้มีพืชหายาก ได้รับการขยายพันธุ์และปลูกฟื้นฟู จำนวน 27 ชนิด ใน 20 ชุมชน เช่น รวงจิตดอกแดง ตีนตุ๊กตอย โลงเลง หงส์ผาคำ คานหาม มะกั้ง และหวายหนามเกี้ยว เป็นต้น

4) ปลูกพืชท้องถิ่นจำนวน 492 ชนิด เพื่อฟื้นฟูแหล่งอาหาร ในป่าธรรมชาติ 38 ชุมชน พื้นที่รวม 1,032 ไร่ โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน และปลูกในพื้นที่สวนหลังบ้าน พื้นที่รวม 70 ไร่

5) ส่งเคราะห์และคัดเลือกพืชที่มีศักยภาพเพื่อหาแนวทางการพัฒนาผลิตภัณฑ์ชุมชน จำนวน 30 ชนิด โดยแบ่งกลุ่มพืชออกเป็น 5 กลุ่ม ได้แก่ พืชอาหาร (เช่น เหาะที่ ผักฮาก ทองหอม) พืชสมุนไพร (เช่น ปัญจขันธ์ รางจิต มะรุม เชียงดา ย่านาง ใบเตย) สัตว์เศรษฐกิจ (เช่น ห่าน คุรุม) ปัจจัยการผลิตชีวภาพ (เช่น หนอนตายอยาก วานน้ำ ค้างคาวดำ) และผลิตภัณฑ์เวชสำอาง (เช่น ชาเมี่ยง พักข้าว มะเนียงน้ำ ฮ่อสะพายควาย วานกิบแรด)

6) มีการขยายธนาคารพืชท้องถิ่นสู่ระดับครัวเรือน จำนวน 110 ครัวเรือน และมีกลุ่มสมาชิกที่สามารถสร้างรายได้จากพืชท้องถิ่นจำนวน 508 คน เช่น กลุ่มเพาะขยายพันธุ์พืชผักสมุนไพรพื้นบ้าน (ปางแดงใน ปางยาง ป่าแป๊ะ ผาแตก โหล่งซอด) กลุ่มผู้ปลูกเงี้ยวกล้วย กระเทียมจีน และกุชชี (ห้วยหยวกป่าโซ) และกลุ่มอนุรักษ์และฟื้นฟูกล้วยไม้ท้องถิ่น (ห้วยหมากกลาง)

7) พัฒนาแหล่งเรียนรู้การฟื้นฟูแหล่งอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพในชุมชน 10 แห่ง ได้แก่ ปางมะโอ ปางแดงใน ป่าแป๊ะ ห้วยเป้า ป่ากล้วย ปางคำ ปางยาง แม่สลอง ดอยปู่ โหล่งซอด

อย่างไรก็ตามจากการดำเนินงานที่ผ่านมาพบว่าพืชท้องถิ่นหลายชนิดอยู่ในสถานะเป็นพืชหายากหรือมีแนวโน้มใกล้สูญหายจากชุมชน เนื่องจากการขุดหาเพื่อจำหน่ายและใช้ประโยชน์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน เช่น ตีนฮังดอย หงส์ผาคำ รางจิตดอกแดง วานหัวสับ และลิเล่ป่า เป็นต้น ซึ่งพืชเหล่านี้ นอกจากจะมีสรรพคุณเป็นยาสมุนไพรแล้ว ยังสามารถพัฒนาเป็นไม้ดอกกระถางที่มีความสวยงามได้ ดังนั้นเพื่ออนุรักษ์และฟื้นฟูพืชหายากดังกล่าวมิให้สูญหายไปจากท้องถิ่น ควรเร่งศึกษาวิธีการขยายพันธุ์เพื่อเพิ่มปริมาณกลับคืนสู่สภาพธรรมชาติ พร้อมทั้งประมวลผลองค์ความรู้จากการศึกษาที่ผ่านมา เพื่อพัฒนาฐานข้อมูลและระบบสารสนเทศเชิงพื้นที่ สำหรับใช้ในการจัดการองค์ความรู้และภูมิปัญญาด้านพืชท้องถิ่นบนพื้นที่สูง ตลอดจนการขยายผลและถ่ายทอดองค์ความรู้การอนุรักษ์ฟื้นฟูแหล่งอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพสู่ชุมชนเครือข่ายบนพื้นที่สูงต่อไป

วัตถุประสงค์

1. เพื่อสำรวจและรวบรวมองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นบนพื้นที่สูง (ต่อเนื่อง)
2. เพื่อศึกษาวิธีการขยายพันธุ์พร้อมทั้งวิธีปฏิบัติดูแลรักษาพืชท้องถิ่นหายากหรือใกล้สูญหายจากชุมชน และพืชที่มีศักยภาพ เพื่อเพิ่มปริมาณสินค้าสู่ธรรมชาติการศึกษาแนวทางการอนุรักษ์ พืชพื้นฟู ใช้ประโยชน์พืชท้องถิ่นและการพัฒนาแหล่งเรียนรู้ในชุมชน
3. เพื่อจัดทำระบบฐานข้อมูลเชิงพื้นที่ด้านการฟื้นฟูแหล่งอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูง
4. เพื่อถ่ายทอดองค์ความรู้การอนุรักษ์พืชพื้นฟูแหล่งอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพสู่ชุมชนอื่น

ขอบเขตของการศึกษา

1. พื้นที่ดำเนินการ

ดำเนินการวิจัยร่วมกับชุมชน ในพื้นที่โครงการขยายผลโครงการหลวง จำนวน 8 พื้นที่ ได้แก่

- โครงการขยายผลโครงการหลวงห้วยเป้า อ. เชียงดาว จ. เชียงใหม่
- โครงการขยายผลโครงการหลวงดอยปุย อ. เมือง จ. เชียงใหม่
- โครงการขยายผลโครงการหลวงห้วยฮ่องขุด อ. พร้าว จ. เชียงใหม่
- โครงการขยายผลโครงการหลวงป่ากล้วย อ. จอมทอง จ. เชียงใหม่
- โครงการขยายผลโครงการหลวงวาวี อ. แม่สรวย จ. เชียงราย
- โครงการขยายผลโครงการหลวงปางมะโอ อ. เชียงดาว จ. เชียงใหม่
- โครงการขยายผลโครงการหลวงแม่สลอง อ. แม่ฟ้าหลวง จ. เชียงราย
- โครงการขยายผลโครงการหลวงโป่งคำ อ. สันติสุข จ. น่าน

2. ขอบเขตโครงการวิจัย

- 1) การสำรวจและรวบรวมความหลากหลายทางชีวภาพและองค์ความรู้และภูมิปัญญาการใช้ประโยชน์จากพืชท้องถิ่น
- 2) การศึกษาวิธีการขยายพันธุ์พร้อมทั้งวิธีปฏิบัติดูแลรักษาพืชท้องถิ่นหายากหรือใกล้สูญหายและพืชที่มีศักยภาพ เพื่อเพิ่มปริมาณสินค้าสู่ธรรมชาติ
- 3) ศึกษาแนวทางการอนุรักษ์ พืชพื้นฟู พืชท้องถิ่นในชุมชน เช่น การสนับสนุนชุมชนเพาะขยายพันธุ์ และปลูกฟื้นฟูพืช พัฒนาหลักสูตรการเรียนรู้ที่เหมาะสมร่วมกับโรงเรียนหรือชุมชน และนำร่องทดสอบหลักสูตร
- 4) การจัดทำระบบฐานข้อมูลเชิงพื้นที่ด้านการฟื้นฟูแหล่งอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพของชุมชนบนพื้นที่สูง
- 5) การถ่ายทอดองค์ความรู้การอนุรักษ์ พืชพื้นฟู แหล่งอาหารท้องถิ่น และความหลากหลายทางชีวภาพสู่ชุมชนอื่น
- 6) สนับสนุนการรวมกลุ่มเพื่อพัฒนาต่อยอดผลิตภัณฑ์ชุมชนจากพืชท้องถิ่นที่มีศักยภาพ